AMANZHOLOV UNIVERSITY

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ

Төлеген
Мұхтар Әділбекұлы

АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ ЖӘНЕ «ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ»

Монография

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

Төлеген Мұхтар Әділбекұлы

АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ ЖӘНЕ «ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ»

Монография

Өскемен, 2021

ӘОЖ 340 (574) (035.3)
КБЖ 67.0 (5Қаз)
Т 65

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
Ғылыми кеңесі ұсынған
(№12 хаттама, 24.06.2021 ж.)

Пікір жазғандар:
Ибраева Алуа Саламатқызы – заң ғылымдарының докторы, профессор
Чукмаитов Дулат Сламбекұлы – заң ғылымдарының докторы, профессор

Төлеген М.Ә.
Т 65 **Абайдың құқықтық көзқарастары және «Қарамола ережесі»: монография** / М.Ә. Төлеген. – Өскемен: Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті «Берел» баспасы, 2021. – 176 б.

ISBN 978-601-314-509-9

Ғылыми еңбекте Абай Құнанбайұлының 1885 жылы жазған «Қарамола ережесі» мен құқықтық көзқарастары арнайы қарастырылады. Абайдың заманды, қоғамды, адамды түземек мақсатында заңгерлік ғылымына аса терең үңіліп, оны шығармаларында айтып қана коймай, қазақтың бұрынғы билік жүйесіне көп өзгерістер енгізіп, өз алдына заң жазып, оны іс жүзінде орындап, қара қылды қақ жарған әділ би «Төбе би» болғаны еңбекте дәлелденеді.

Кітап құқық, заң саласының мамандарына, жоғары оқу орнының студенттеріне, магистранттарға, докторанттарға, жалпы көпшілік қауымға арналған.

ӘОЖ 340 (574) (035.3)
КБЖ 67.0 (5Қаз)

ISBN 978-601-314-509-9

© С. Аманжолов атындағы ШҚУ
© Төлеген М.Ә., 2021

КІРІСПЕ

Халқымыздың ұлы ойшылы, кемеңгер ақын Абай Құнанбайұлы «Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі – бек зор үкімет жарлығы қолында бар кісі керек... екіншісі – ол адам есепсіз бай болу керек», – деген. Ұлы ойшылдың айтқан әрбір сөзі күні бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпай, дәл қазіргі уақытқа қарата айтылғандай.

Алаштың алып темірқазығына айналған тұғырлы тұлғаның рухани келбеті бүгінде тұтас ұлт болмысын айшықтап тұр. Ендеше, Абайды жаңа ғасыр биігінде тану – рухани жаңғырудың басты әрі маңызды тірегі болуы тиіс. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1] атты мақаласында қоғамдық сананы қайта жаңғыртудың маңыздылығы айтылса, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Ұлы ақын өзінің шығармаларында елдік мұратты асқақтатып, ұлт бірлігін биіктетті. Ол әділетті қоғам құру идеясын көтерген. Демек, Абайдың көзқарастары XXI ғасырдағы Қазақстан қоғамы және оның береке-бірлігі үшін аса құнды», – деп ұлы данышпанның көзқарасы мен бүгінгі Қазақстанның тұрмысын, тынысын, ұлт келбетін айрықша атап көрсетті [2].

Бүкіл әлем мен мемлекетіміздің қазіргі аса жауапты кезеңінде 2020 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына арнаған Жолдауында халқымыздың жаңа болмысын қалыптастыру, тұтас

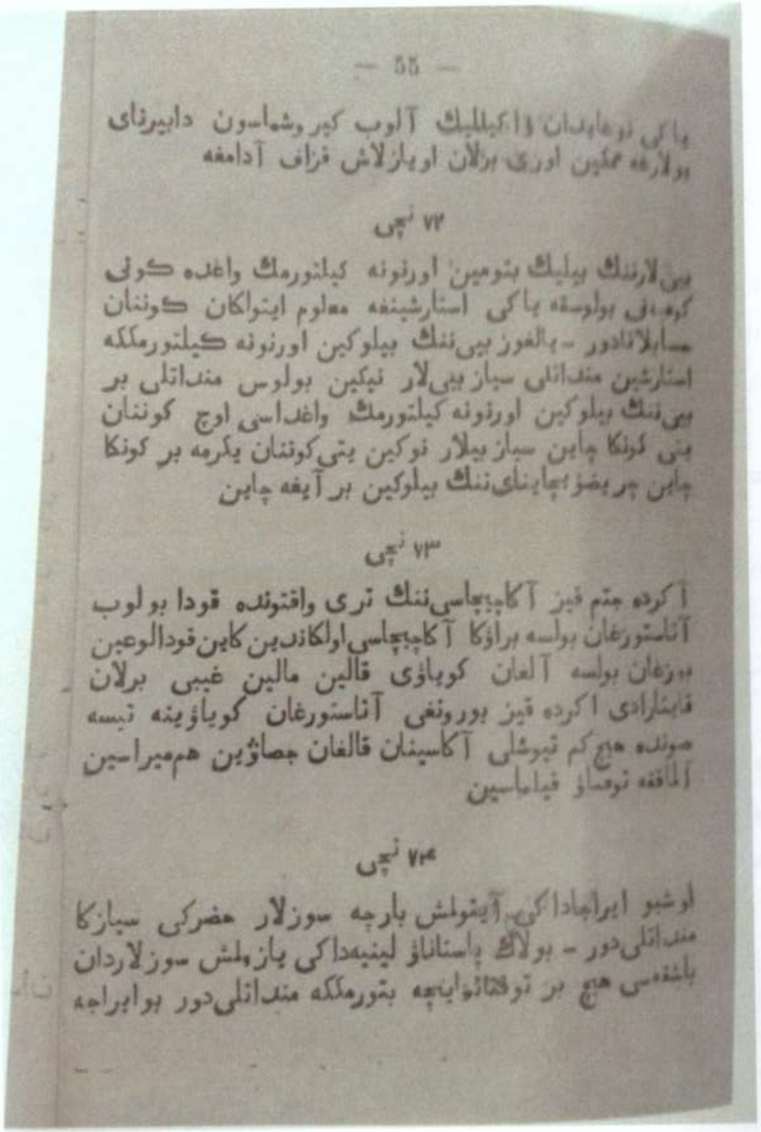
— ٥٥ —

یاکی توهاپدان و اکیللیك آلوب کیر وشماسون دابیرنای
بولارغه عکین اوری برلان او یازلاش قزاق آدامغه

۷۲ نچی

بی لارننك بیلیك بتومین اورنونه کیلتورمك واغده کرلی
کوه دی بولوسقه یاکی استارشیننغه معلوم ایتراکان کوننان
سایلانادور – بالغوز بی ننك بیلوکین اورنونه کیلتورمککه
استارشین منداتلی سیاز بی لار نیکین بولوس منداتلی بر
بی ننك بیلوکین اورنونه کیلتورمك واغداسی اوچ کوننان
بتی کونکا چاپن سیاز بیلار توکین بتی کوننان یکرمه بر کونکا
چاپن هر بضو بچاپنای ننك بیلوکین بر آیغه چاپن

۷۳ نچی

اکرده جتم قیز آکابیجاسی ننك تری واقتونده قودا بولوب
آناستورغان بولسه براؤکا آکابیچاسی اولکاندین کاین قودالوعین
بوزغان بولسه آلغان کویاؤی قالین مالین غیبی برلان
قایتارادی اکرده قیز بورونغی آناستورغان کویاؤینه تیسه
صونده هیچ کم تیوشلی آکاسینان قالغان جصاؤین هم میراسین
المافقه توغساؤ قیلاماسین

۷۴ نچی

اوشبو ابراجادا کی آیتولمش بارچه سوزلار حضرکی سیازکا
منداتلی دور – بولاکه پاسناناؤ لینیه دا کی یازیلمش سوزلاردان
باشقه سی هیچ بر توقتاؤ ایچه بتورمککه منداتلی دور بو ابراجه

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ 3

1. КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА ӘДІЛ СОТТЫҢ ЖӘНЕ ЗАҢДЫЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ 6

1.1 Қазақ құқығының төркіні мен бастаулары 6

1.2 Қазақ қоғамындағы билер сотының қызметі 16

1.3 Әділдіктің «Алтын ғасыры» және Тәуке ханның «Жеті жарғысы» 42

2 ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ІРГЕЛІ БИІ АБАЙДЫҢ ӘДІЛЕТТІ ҚОҒАМ ҚҰРУ ИДЕЯСЫ 61

2.1 Елдік мәселесіндегі Абай ұстанымы және «Қарамола ережесі» 80

2.2 Абай Құнанбайұлының құқықтық көзқарастары мен заңгерлігі 104

ҚОРЫТЫНДЫ 125

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ 128

ГЛОССАРИЙ 135

ҚОСЫМША 145

Абайдың «Қарамола ережесі» («Абай» журналында жарияланған нұсқасы) 145

Қарамола съезі жайында Абаймен бірге болған Мүсірәлі ақсақалдың естігені 165

Төлеген Мұхтар Әділбекұлы

**АБАЙДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ
ЖӘНЕ
«ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ»**

Монография

Басуға жауапты Ислямова С.А.

Компьютерде беттеген және мұқаба дизайны Бейсенбаева Ж.Р.

Басуға 09.07.2021 ж. қол қойылды
Пішімі 60х84/16
Шартты баспа табағы 10,23
Есептік баспа табағы 8,38
Таралымы 500 дана
Тапсырыс 413

Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы
070020, Өскемен қаласы, 30-шы Гвардиялық дивизия көшесі, 42

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Ғылыми кеңесі мәжілісінің 2021 жылғы 24 маусымдағы №12 хаттамасынан

ҮЗІНДІ

Өскемен қ.

ҚАТЫСҚАНДАР: Ғылыми кеңестің 37 мүшесінен 37 қатысты;

ТЫҢДАЛДЫ:

Күн тәртібіндегі «Монографияларды баспаға ұсыну туралы» сұрақ бойынша басқарма төрағасының орынбасары-стратегиялық даму және ғылыми жұмыс жөніндегі проректор И.В.Ровнякованың ақпараты;

ҚАУЛЫ ЕТТІ:

М.Ә.Төлегеннің «Абайдың құқықтық көзқарастары және «Қарамола ережесі» монографиясы баспаға ұсынылсын.

Ашық түрде дауыс берудің нәтижесі: «жақтағандар» – 37, «қарсы болғандар» – жоқ, «қалыс қалғандар» – жоқ.

«С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ ғылыми хатшысы **А.Есқалиев**

«С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ Басқарма төрағасы-ректор, профессор Төлеген Мұхтар Әділбекұлының «Абайдың құқықтық көзқарастары және Қарамола ережесі» атты монографиясына

СЫН-ПІКІР

Аталған ғылыми еңбекте Абай Құнанбайұлының қазақтың бұрынғы билік жүйесіне айтулы өзгерістер енгізіп, өз алдына заң жазып, оны іс жүзінде орындап, «Төбе би» болғаны дәлелденген. Сондай-ақ хакімнің 1885 жылы жазған «Қарамола ережесі» мен құқықтық көзқарастары арнайы қарастырылған. Атадан балаға мирас болып келе жатқан әдет-ғұрып негізінде жасалған ереже – қазақтың құқық тарихында тұңғыш рет тасқа басылған құжат. Бұл XIX ғасырдың аяқ кезіндегі ел тарихында болған айтулы оқиғаның бірі. «74 баптан тұратын Абайдың «Қарамола ережесінде» әділдікке, береке-бірлік пен тыныштыққа бастаған тәртіптер мен нормалар берік сақталған.

Мұхтар Әділбекұлының бұл еңбегінің құндылығы – Абайдың құқықтық көзқарастарын тек тарихи тұрғыдан емес, заманауи құқықтық сана мен ұлттық заңнаманың дамуымен сабақтастыра қарастыруында. Автор Абайдың билік, әділдік, адам құқығы, қоғамдағы заңның рөлі жөніндегі ой-тұжырымдарын ғылыми жүйеге түсіріп, қазіргі құқық ғылымындағы гуманистік қағидалармен салыстыра талдайды. Бұл тұрғыдан алғанда, монография – ұлттық құқық философиясының қалыптасуына қосылған маңызды үлес болып саналады.

Монографияның бірінші тарауында көшпелі қазақ қоғамында әділ соттың және заңдылықтың қалыптасуы зерттелген. Қазақ құқығының төркіні мен бастаулары, қазақ қоғамындағы билер сотының қызметі, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» талданған.

Екінші тарауында ұлы даланың іргелі биі Абайдың әділетті қоғам құру идеясы, елдік мәселесіндегі Абай ұстанымы және «Қарамола ережесі», Абай Құнанбайұлының құқықтық көзқарастары мен заңгерлігі қарастырылған. Еңбекте пайдаланылған дереккөздердің молдығы мен талдау әдісінің тереңдігі жұмыстың ғылыми деңгейін арттыра түседі. Зерттеу барысында мұрағаттық материалдар, тарихи еңбектер, Абай шығармалары мен замандастарының естеліктері кешенді түрде қарастырылған. Бұл тәсіл авторға «Қарамола ережесінің» тарихи мәнін, құқықтық және моральдық мазмұнын дәл әрі дәйекті түрде ашуға мүмкіндік берген.

Сондай-ақ, еңбекте автор Абайдың құқықтық мұрасының бүгінгі күнмен сабақтастығын ерекше атап өтеді. Ол ұлы ойшылдың заң мен адамгершілік ұғымдарын өзара үйлестіре білгенін, әділдікті қоғамның тұрақтылығы мен өркендеуінің басты шарты ретінде қарастырғанын ғылыми тұрғыда негіздейді. Бұл бағыттағы тұжырымдар қазіргі Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде қалыптасу идеяларымен үндесіп, ұлттық құқықтық сананың эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді.

Монографияның құрылымдық жүйелілігі мен тақырыптық өзектілігі еңбектің ғылыми және практикалық маңызын айқындайды. Автор Абай мұрасына құқықтану тұрғысынан жаңаша көзқарас ұсына отырып, қазақтың дәстүрлі құқық мәдениетін әлемдік құқықтық ой аясында қарастыруға ұмтылған. Бұл еңбекті Абайтанудың құқықтық бағытын дамытатын және болашақ зерттеулерге бағыт-бағдар беретін маңызды ғылыми еңбек деп бағалауға болады. Монографияның тілі ғылыми тұрғыдан сауатты, мазмұны жүйелі әрі оқырманға түсінікті. Абайтану мен құқықтану ғылымдарының тоғысында жазылған бұл еңбек – қазақстандық гуманитарлық ғылымның дамуына қосылған сүбелі үлес.

Кітап жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, сондай-ақ құқық, философия және тарих салаларының зерттеушілеріне пайдалы ғылыми еңбек болып табылады.

Рецензент:

Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті
Мемлекет және құқық теориясы
мен тарихы, конституциялық
және әкімшілік құқығы
кафедрасының заң ғылымдарының
докторы, профессор **Ибраева А.С.**

«С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ Басқарма төрағасы-ректор, профессор Төлеген Мұхтар Әділбекұлының «Абайдың құқықтық көзқарастары және Қарамола ережесі» атты монографиясына

СЫН-ПІКІР

Тарихымызға үңілсек, қашан да аламан тартысты дау-шары бітпеген, тентегі мен даукесі көп болған даламыздың заңдарына Түркі қағанаты (YI ғ), Шыңғыс хан бекіткен (1206 ж) әдеп, құқық, әскери тәртіп жүйелері, Әмір Темірдің құқықтық, дәстүр, әскери тәртіп жүйелері, құқықтық, ғұрып негіздерінде жазған (Түзік) заңдары жатады. Осылардан арна тартып жататын Қазақ Ордасының төл Заңы – «Жеті Жарғы». Бұл заң көп жыл қолданыста болды. Одан беріде «Сібір қазақтарын басқару ережесі» (1822 ж), және «Орынбор қазақтарын басқару ережесі» (1824 ж) шықты. Автор осы елеулі оқиғаларды айта келіп, 1885 жылғы мамыр айында Қарамола жерінде «Абай ережесі» шыққанына тоқталады. Ереже орта жүз рулары, олардың билеушілері бас қосқан жиында, жинақталып, жазылады. Оған жүзден астам би, бес дуанның болысы қатысқан. Осы жиында 73 баптан тұратын «Ереже» қабылданады.

Авторының айтуынша, Ережені Абай үш-төрт күн отырып жазып шығады. Қазақ даласында Ресей патшасының тапсырмасымен 1822 жылы құрастырылған «Сібір заңдарының жинағы», 1854 жылы тағы бір заң, 1854 жылы шыққан «Сібір қазақтарының қылмыстық ісі» деп аталған заң қолданыста болған.

Монографияда Абай Құнанбайұлының 1885 жылы жазған «Қарамола ережесі» мен құқықтық көзқарастары арнайы қарастырлады. Абайдың заманды, қоғамды, адамды түземек мақсатында заңгерлік ғылымына аса терең үңіліп, оны шығармаларында ғана айтып қоймай, қазақтың бұрынғы билік жүйесіне кең өзгерістер енгізіп, өз алдына заң жазып, оны іс жүзінде орындап, қара қылды қақ жарған әділ би «Төле би» болғаны еңбекте дәлелденеді.

Монографияда Абайдың құқықтық көзқарастары мен заң шығару тәжірибесі терең талданған. Автор Абайды тек ақын, ойшыл ғана емес, қоғамды, заманды, адамды түзеуге ұмтылған заңгерлік сана иесі, қазақ билік жүйесіне жаңаша серпін енгізген реформатор тұлға ретінде танытады. Абайдың әділдігі мен турашылдығын Төле би бейнесімен салыстыра отырып,

оның құқықтық көзқарастарының гуманистік, әділеттілік сипатын айқындайды.

Еңбекте Абайдың құқықтық мұрасының қазіргі заманғы маңызы да өзекті тұрғыда қарастырылған. Автор ұлттық құқық жүйесінің тарихи сабақтастығын ашып көрсетіп, Абай ережесіндегі баптардың бүгінгі заңнамалық нормалармен үндестігін дәлелдейді.

Монографияның ғылыми және практикалық маңызы зор. Зерттеу материалдары құқық, тарих және философия ғылымдарының тоғысында жазылып, деректік және теориялық тұрғыдан құнды мәліметтерге сүйенген. Тақырыптың өзектілігі мен баяндау жүйесінің дәйектілігі еңбектің сапасын арттырады.

Монография құқық, заң саласының мамандарына, жоғары оқу орнының студенттеріне, магистранттарға, докторанттарға, жалпы көпшілік қауымға арналған.

Рецензент:

Заң ғылымдарының докторы,
профессор **Чукмаитов Д.С.**

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігінің
Білім және ғылым саласындағы
қадағалау және аттестаттау комитетінің
2005 жылғы 18 қарашадағы шешімімен (№ 6 хаттама)

Ибраева

Алуа Саламатқызына

заң ғылымдарының

ДОКТОРЫ
ғылыми дәрежесі берілді

Төраға *Б. Әбдірәсілов*

Ғалым хатшы *Ғ. Ділімбетова*

ФД № 0000207

Астана

Решением
Комитета по надзору и аттестации
в сфере образования и науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан
от 18 ноября 2005 года (протокол № 6)

Ибраевой Алуа Саламатовне

присуждена ученая степень
ДОКТОРА

юридических наук

By the decision
of the Control and Validation Committee in Education and Science und
the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

DOCTOR in *Jurisprudence*

is conferred on *Alua Ibraeva*

November 18, 2005

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігінің
Білім және ғылым саласындағы
қадағалау және аттестаттау комитетінің
2007 жылғы 28 маусымдағы шешімімен (№ 4 хаттама)

Ибраева

Алуа Саламатқызына

құқықтану

мамандығы бойынша
ПРОФЕССОР
ғылыми атағы берілді

Төраға Т. Балықбаев

Ғалым хатшы Ж. Ордалиева

ПР № 0000278

Астана

Решением
Комитета по надзору и аттестации
в сфере образования и науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан
от 28 июня 2007 года (протокол № 4)

Ибраевой Алуа Саламатовне

присвоено ученое звание
ПРОФЕССОРА

по специальности правоведение

By the decision
of the Control and Validation Committee in Education and Science un
the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhsta
an academic title of FULL PROFESSOR of

Jurisprudence

is conferred on

Alua Ibraeva

June 28, 2007

Министерство науки и высшего образования
Республики Казахстан
Высшая аттестационная комиссия

Решением Президиума ВАК

от *31 октября 2001* года

Чукмаитову Дулату Сламбековичу

присуждена ученая степень
ДОКТОРА

юридических наук

Republic of Kazakhstan
Ministry of sciences and higher education
By decision of the Presidium of the Supreme Attestation Commission
the academic degree of DOCTOR in

Jurisprudence

is conferred upon

Dulat S. Chukmaitov

October, 31 2001

Қазақстан Республикасының
Ғылым және жоғары білім министрлігі
Жоғары аттестациялық комиссия

ЖАК Төралқасының

2001 жылғы *31 қазандағы* шешімімен *(N 8 хаттама)*

Чукмаитов
Дулат Сламбекұлына

заң ғылымдарының

ДОКТОРЫ

ғылыми дәрежесі берілді

Төраға *А. Құсайынов*

Бас ғалым хатшы *Г. Бижанова*

ҒД № 0002527

Алматы

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі
Жоғары аттестациялық комитетінің

2003 жылы 24 сәуірдегі шешімімен (№ 4 хаттама)

Чукмаитов

Дулат Сламбекұлына

құқықтану
мамандығы бойынша

ПРОФЕССОР

ғылыми атағы берілді

Төраға *А. Кусаинов*

Бас ғалым хатшы *Г. Бижанова*

ПР № 0003166

Алматы

Решением
Высшего аттестационного комитета
Министерства образования и науки Республики Казахстан

от 24 апреля 2003 года (протокол № 4)

Чукмаитову Дулату Сламбековичу

присвоено ученое звание

ПРОФЕССОРА

по специальности *правоведение*

By the decision
of the Supreme Attestation Committee under the Republic of Kazakhstan Ministry of Education and Science
an academic title of FULL PROFESSOR of
Jurisprudence
is conferred on

Dulat S. Chukmaitov

April 24, 2003